Emro Science and Education
International open-access scientific journal
Journal homepage: https://journal.emro.uz

OPEN ACCESS

CONFERENCE PAPER OPEN ACCESS

Vol. 2 No. 2 (2026) · "Milliy statistika tizimida yangi bosqich: barqaror rivojlanish maqsadlari, xalqar... DOI: 10.5281/zenodo.24319941

"MILLIY STATISTIKA TIZIMIDA YANGI BOSQICH: BARQAROR RIVOJLANISH MAQSADLARI, XALQARO STANDARTLAR VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR"

OECD (2021). Design Principles for Agricultural Risk Management Policies. Available at: https://www.oecd.org

Rustamov, I.N. (2022). Urgent Issues of State Financial Support of Uzbekistan's Agriculture. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 13(Special Issue 9), pp. 276–281. Available at: https://pnrjournal.com

YASHIRIN IQTISODIYOTNING JAMIYATGA TA'SIRI

"Statistika tarmoqlari va sohalari bo'yicha" ta'lim yo'nalishi
3-bosqich, RST 75/23 guruh
Bajardi: **ABDURAXMONOV ODILBEK**
Qabul qildi: TDIU Iqtisodiy statistika kafedrasi
AKBAROVA BARNO SHUXRATOVNA

Annotatsiya

Yashirin iqtisodiyot jamiyat rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'luvchi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. U soliq tushumlarini kamaytirib, davlat byudjetiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, natijada ijtimoiy xizmatlar va infratuzilma rivojlanishi cheklanadi. Bundan tashqari, u adolatsiz raqobatni keltirib chiqarib, qonuniy bizneslarga zarar yetkazadi va ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi. Ushbu maqola yashirin iqtisodiyotning jamiyatga ko'rsatadigan keng qamrovli salbiy ta'sirlarini tahlil qiladi va unga qarshi kurashish yo'llarini ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, soliq to'lashdan bo'yin tovlash, g'ayriqonuniy, yashirin lobbizm, ijtimoiy tengsizlik, korrupsiya, norasmiy bandlik, iqtisodiy xavfsizlik, davlat boshqaruvi

Kirish

Yashirin iqtisodiyot, davlat tomonidan e'lon qilinmagan, soliqqa tortilmagan va tartibga solinmagan iqtisodiy faoliyat sifatida, deyarli barcha mamlakatlarda mavjud bo'lib, uning ko'lami va shakllari xilma-xildir [1]. U jinoiy harakatlardan tortib, ro'yxatdan o'tmagan kichik bizneslar kabi norasmiy faoliyatgacha bo'lgan keng doiradagi operatsiyalarni qamrab oladi [1]. Global miqyosda, yashirin iqtisodiyotning hajmi dunyo yalpi ichki mahsulotining (YIM) sezilarli qismini tashkil etadi va uning xalqaro miqyosda kengayishi transchegaraviy operatsiyalar, noqonuniy savdo va pul yuvish kabi muammolarni keltirib chiqarmoqda, bu esa FATF kabi xalqaro tashkilotlarning unga qarshi kurashishini taqozo etadi [1]. Ushbu hodisa iqtisodiy samaradorlikka, ijtimoiy adolatga va davlat boshqaruvining shaffofligiga jiddiy tahdid soladi.

O'zbekiston sharoitida yashirin iqtisodiyotning dolzarbligi ayniqsa yuqori bo'lib, u mamlakat iqtisodiyoti va jamiyatiga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlashicha, yashirin iqtisodiyot natijasida davlat byudjeti har yili 30 trillion so'm miqdorida daromadni yo'qotmoqda, yalpi ichki

Published: 05.06.2026

Cite this article: Abduraxmonov Odilbek, Akbarova Barno Shuxratovna (2026). Yashirin iqtisodiyotning jamiyatga ta'siri. Emro Science and Education, 2(2). https://doi.org/10.5281/zenodo.24319941

© 2026 The Author(s). Published by Emro Science and Education. This is an open access article.

mahsulotga esa 135 trillion so'm zarar yetkazilmoqda [2]. Qurilish va qishloq xo'jaligi sohalarida bir xodimni ro'yxatdan o'tkazgan holda trillionlab so'mlik ishlar bajarilishi kabi holatlar muammoning ko'lamini yaqqol ko'rsatadi [2]. Bu esa halol tadbirkorlik faoliyatiga to'sqinlik qilib, intizomli bizneslar uchun adolatsiz raqobat muhitini yaratadi [2].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda yashirin iqtisodiyotning hajmi 2005-2022 yillar oralig'ida 31% dan 53% gacha o'zgarib turgan [3]. 2022 yilda pul massasining keskin o'sishi va iqtisodiy noaniqliklar sababli bu ko'rsatkich yana 53% ga ko'tarilgan [3]. Yashirin iqtisodiyot davlat byudjetiga katta miqdorda mablag' yo'qotishiga olib keladi, masalan, 2020 yilda bu ko'rsatkich 57 trillion so'mni tashkil etgan [3]. U YIMning taxminan 20-25% ini tashkil etib, davlat byudjetiga 5000 milliard so'm zarar yetkazadi va soliq tushumlarining 15-18% ini yo'qotadi [4]. Bu holat iqtisodiy samaradorlikni pasaytirib, ijtimoiy kafolatlarni cheklaydi hamda islohotlarni sekinlashtiradi [4]. Mazkur tadqiqotning maqsadi yashirin iqtisodiyotning O'zbekiston jamiyatiga ta'sirini har tomonlama tahlil qilish, uning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarini chuqur o'rganish hamda unga qarshi kurashish bo'yicha samarali strategiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism

Yashirin iqtisodiyot hodisasini tushunish uchun uning nazariy asoslarini chuqur tahlil qilish zarur. Iqtisodiy adabiyotlarda yashirin iqtisodiyotning paydo bo'lishi va rivojlanishini izohlovchi bir qancha nazariy yondashuvlar mavjud. Neoklassik nazariya, asosan, ratsional iqtisodiy agentlarning xulq-atvoriga e'tibor qaratadi. Unga ko'ra, shaxslar va korxonalar rasmiy sektorda faoliyat yuritishning xarajatlari (soliqlar, tartibga solish xarajatlari) va norasmiy sektorda faoliyat yuritishning potentsial foydalari (soliqdan qochish, tartibga solishdan ozod bo'lish) o'rtasidagi muvozanatni hisobga olgan holda qaror qabul qiladilar. Agar rasmiy sektordagi xarajatlar yuqori bo'lsa va norasmiy sektorda qo'lga tushish ehtimoli past bo'lsa, iqtisodiy sub'ektlar yashirin faoliyatga moyil bo'ladilar. Bu nazariya soliq yukining og'irligi, tartibga solishning murakkabligi va korruptsiya darajasi kabi omillarni yashirin iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari sifatida ko'rib chiqadi.

Institutsional nazariya esa yashirin iqtisodiyotni davlat institutlarining sifati, qonun ustuvorligi, mulk huquqlarining himoyasi va davlat boshqaruvining samaradorligi bilan bog'laydi. Agar davlat institutlari zaif bo'lsa, qonunlar ijrosi sust bo'lsa va korruptsiya keng tarqalgan bo'lsa, iqtisodiy sub'ektlar o'z faoliyatlarini rasmiylashtirishdan manfaatdor bo'lmaydilar. Aksincha, ular tartibga solishdan qochish va o'z manfaatlarini himoya qilish uchun norasmiy kanallarga murojaat qilishadi. Bu nazariya yashirin iqtisodiyotni nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va ijtimoiy omillar bilan ham bog'liq murakkab hodisa sifatida tushunishga yordam beradi. Xulq-atvor iqtisodiyoti esa shaxslarning soliqqa bo'lgan

munosabati, davlatga ishonch darajasi va ijtimoiy normalar kabi psixologik omillarning yashirin iqtisodiyotdagi rolini o'rganadi. Agar jamiyatda soliq to'lash madaniyati past bo'lsa yoki davlatga ishonch darajasi past bo'lsa, yashirin faoliyatga moyillik ortadi.

Yashirin iqtisodiyot – murakkab ko‘p bosqichli hodisa bo‘lib, uning turli xil shakl va turlari bor: **1. Jinoiy iqtisodiy faoliyat.** Bu mutlaqo man qilingan, qonun yo‘li bilan ta’qib etiladigan ishlar bilan shug‘ullanish, ya’ni narkobiznes, qurol biznesi va hokazolar.

2. G‘ayriqonuniy, g‘ayriiqtisodiy usullar bilan daromadlarni qayta taqsimlab o‘zlashtirib olish, ya’ni o‘g‘irlik, bosqinchilik, reket, poraxo‘rlik.

3. Ikkilamchi iqtisodiyot – kishilarga zarar keltirmaydigan, ular uchun naf beradigan, lekin rasman ruxsat etilmagan va davlat ro‘yxatidan o‘tmagan iqtisodiy faoliyat. Ularga yashirin tadbirkorlik, 1-2 va 5-10 kishi band bo‘lgan yashirin kichik korxonalar faoliyati kiradi. Yashirin tadbirkorlik xizmat ko‘rsatish, qurilish, savdo, kiyim-kechak ishlab chiqarishda keng tarqalgan.

4. Rasman ruxsat etilgan faoliyat bilan birga qo‘shimcha ravishda yashirin ishlab chiqarishga qo‘l urish, ochiq ishlaydigan korxonalarda qo‘shimcha ravishda hisobga kirmagan mahsulot chiqarib, uni yashirin sotish.

5. Mansabni suiiste’mol qilish va korrupsiyaga asoslangan iqtisodiy xatti-harakatlar. Bular jumlasiga davlat idoralaridagi poraxo‘rlik, yashirin lobbizm, mansabdan foydalanib subsidiyalar olishni kiritish mumkin.

6. Qalbakilashtirilgan iqtisodiy faoliyat – bu iqtisodiyot davlat sektoriga xos bo‘lib, davlatni aldashga qaratiladi. Buning eng yaqqol namunasi davlat sektoridagi qo‘shib yozishlar, qilinmagan ishlar uchun davlatdan haq olish va shu turdagi ishlardir.

Yashirin iqtisodiyotning hajmini o'lchash uning murakkab tabiati tufayli katta qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki bu faoliyatlar ta'rifi bo'yicha yashirin va rasmiy hisobotlarda aks etmaydi. Shunga qaramay, tadqiqotchilar bir qancha usullarni ishlab chiqqanlar. Bularni asosan ikki guruhga bo'lish mumkin: bevosita va bilvosita usullar.

Bevosita usullar so'rovlar va audit tekshiruvlariga asoslanadi. So'rovlar orqali aholi va korxonalardan ularning norasmiy faoliyati haqida ma'lumot olishga harakat qilinadi. Biroq, bu usulning asosiy kamchiligi shundaki, respondentlar o'zlarining noqonuniy yoki norasmiy faoliyatlari haqida to'g'ri ma'lumot berishga moyil bo'lmaydilar, bu esa natijalarning ishonchliligini pasaytiradi. Audit tekshiruvlari esa soliq idoralari tomonidan o'tkaziladigan tekshiruvlar natijalariga tayanadi, ammo ular faqat aniqlangan qonunbuzarliklarni qamrab oladi va yashirin iqtisodiyotning umumiy hajmini aks ettirmaydi.

Pul usuli (Monetary Method): Bu usul yashirin iqtisodiyotning naqd pulga bo'lgan talabni oshirishini taxmin qiladi, chunki norasmiy operatsiyalar asosan

naqd pulsiz hisob-kitoblardan qochish uchun naqd pulda amalga oshiriladi. Gutman usuli, aynan shu yondashuvga asoslanib, naqd pul massasining o'sishi va dollarizatsiya darajasini hisobga olgan holda yashirin iqtisodiyot hajmini baholaydi [3]. O'zbekiston sharoitida pul massasining keskin o'sishi va dollarizatsiya darajasining yuqoriligi yashirin iqtisodiyotning hajmini baholashda ushbu usulning dolzarbligini ko'rsatadi [3]. Biroq, bu usulning kamchiligi shundaki, naqd pulga bo'lgan talabning o'sishi boshqa omillar (masalan, inflyatsiya, bank xizmatlarining rivojlanishi) bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Fizik kirish usuli (Physical Input Method): Bu usul, odatda, elektr energiyasi iste'moli kabi fizik ko'rsatkichlarning yalpi ichki mahsulot (YIM) bilan bog'liqligiga asoslanadi. Agar elektr energiyasi iste'moli YIMning rasmiy o'sishidan tezroq o'ssa, bu yashirin iqtisodiyotning kengayishidan dalolat berishi mumkin. Biroq, bu usulning cheklovlari ham mavjud, chunki energiya samaradorligining o'zgarishi yoki sanoat tarkibidagi siljishlar natijalarni buzishi mumkin.

Milliy hisoblar tafovuti usuli (Discrepancy Method): Bu usul YIMni ikki xil usulda (masalan, ishlab chiqarish va xarajatlar usuli) hisoblash natijasida yuzaga keladigan tafovutlarni tahlil qilishga asoslanadi. Agar bu ikki hisob-kitob o'rtasida sezilarli farq bo'lsa, bu yashirin iqtisodiyotning mavjudligidan dalolat berishi mumkin. Shuningdek, mehnat bozori statistikasi ham ishchi kuchining rasmiy bandlik ko'rsatkichlari va umumiy ishchi kuchi o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash orqali yashirin bandlik hajmini baholashga yordam beradi [4].

Ko'p ko'rsatkichli, ko'p sababli (MIMIC) modeli: Bu ekonometrik model yashirin iqtisodiyotning bir nechta sabablari (masalan, soliq yuki, tartibga solish, ishsizlik) va uning bir nechta ko'rsatkichlari (masalan, naqd pulga bo'lgan talab, mehnat bozori ishtiroki) o'rtasidagi murakkab bog'liqliklarni tahlil qilishga imkon beradi. Bu usul boshqa usullarga nisbatan ancha murakkab va ko'proq ma'lumot talab qiladi, ammo natijalarning ishonchliligi yuqori bo'lishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida yashirin iqtisodiyotning hajmini baholashda turli usullar qo'llanilgan bo'lib, ular turli davrlarda 31% dan 53% gacha o'zgarib turganini ko'rsatadi [3]. Bu ko'rsatkichlarning o'zgaruvchanligi o'lchash usullarining murakkabligi va iqtisodiy muhitdagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Masalan, pul massasining keskin o'sishi va iqtisodiy noaniqliklar 2022 yilda yashirin iqtisodiyotning yana 53% ga ko'tarilishiga sabab bo'lgan [3]. Bu esa yashirin iqtisodiyotning dinamik xususiyatini va uni doimiy ravishda monitoring qilish zarurligini ko'rsatadi.

Yashirin iqtisodiyotning jamiyatga ta'siri asosan uning iqtisodiy oqibatlarida namoyon bo'ladi. Bu hodisa iqtisodiy samaradorlikka, davlat moliyasiga va bozor mexanizmlariga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Birinchidan, yashirin iqtisodiyot davlat byudjetiga katta miqdorda zarar yetkazadi. Norasmiy faoliyatdan olinadigan daromadlar soliqqa tortilmagani sababli, davlat byudjetiga tushumlar sezilarli darajada kamayadi. O'zbekiston misolida, yashirin iqtisodiyot natijasida davlat byudjeti har yili o'nlab trillion so'm daromadni yo'qotmoqda [2, 3]. Bu esa davlatning ijtimoiy soha (ta'lim, sog'liqni saqlash), infratuzilma (yo'llar, kommunikatsiyalar) va boshqa muhim sohalarga investitsiya kiritish imkoniyatlarini cheklaydi. Byudjet taqchilligi ortadi, bu esa davlatning qarz olishiga yoki boshqa manbalardan mablag' jalb qilishiga olib keladi, bu esa kelajakda iqtisodiy barqarorlikka tahdid solishi mumkin. Soliq tushumlarining yo'qolishi davlatning ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash qobiliyatini ham cheklaydi, bu esa aholining zaif qatlamlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi [4].

Ikkinchidan, yashirin iqtisodiyot rasmiy iqtisodiy statistikaning buzilishiga olib keladi. YIM, bandlik, inflyatsiya kabi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar yashirin faoliyatni hisobga olmagani uchun haqiqiy iqtisodiy vaziyatni to'liq aks ettirmaydi. Bu esa hukumatning samarali iqtisodiy siyosat ishlab chiqishiga to'sqinlik qiladi. Masalan, agar yashirin iqtisodiyotda katta miqdordagi ishchi kuchi band bo'lsa, rasmiy ishsizlik darajasi haqiqiy vaziyatdan farq qilishi mumkin. Shuningdek, yashirin iqtisodiyotdagi pul massasining nazoratsiz aylanishi inflyatsion bosimlarni kuchaytirishi mumkin, bu esa pul-kredit siyosatining samaradorligini pasaytiradi.

Uchinchidan, yashirin iqtisodiyot resurslarning samarasiz taqsimlanishiga olib keladi. Rasmiy sektorda faoliyat yurituvchi korxonalar soliqlar va tartibga solish xarajatlari tufayli raqobatda norasmiy korxonalarga nisbatan noqulay ahvolga tushib qoladilar. Bu esa halol tadbirkorlik faoliyatiga to'sqinlik qilib, intizomli bizneslar uchun adolatsiz raqobat muhitini yaratadi [2, 4]. Natijada, resurslar samarali va innovatsion korxonalardan ko'ra, soliqdan qochishga moyil bo'lgan korxonalarga yo'naltirilishi mumkin. Bu esa umumiy iqtisodiy o'sish sur'atlarini pasaytiradi, innovatsiyalarni cheklaydi va ishlab chiqarish samaradorligini kamaytiradi.

To'rtinchidan, yashirin iqtisodiyot moliyaviy barqarorlikka tahdid soladi. Norasmiy operatsiyalar ko'pincha bank tizimidan tashqarida amalga oshiriladi, bu esa pul yuvish, terrorizmni moliyalashtirish va boshqa noqonuniy faoliyatlar uchun sharoit yaratadi [1]. Moliyaviy tizimning shaffof emasligi va nazoratning yo'qligi mamlakatning xalqaro moliyaviy tizimdagi obro'siga putur yetkazishi va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlarini cheklashi mumkin. FATF kabi xalqaro tashkilotlar aynan shu sababli yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishga alohida e'tibor qaratadi [1].

Beshinchidan, yashirin iqtisodiyot iqtisodiy islohotlarning sekinlashishiga olib keladi. Agar iqtisodiyotning katta qismi norasmiy sektorda bo'lsa, hukumatning islohotlar (masalan, soliq islohotlari, tartibga solishni

soddalashtirish) samaradorligi pasayadi, chunki bu islohotlar norasmiy sektorni qamrab olmaydi. Bu esa mamlakatning bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonini sekinlashtiradi va umumiy iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qiladi [4].

Oltinchidan, yashirin iqtisodiyot korruptsiyani kuchaytiradi. Norasmiy faoliyatni yashirish uchun korxonalar va shaxslar davlat amaldorlariga pora berishga majbur bo'ladilar. Bu esa korruptsiyaning keng tarqalishiga va davlat boshqaruvi sifatining pasayishiga olib keladi [1]. Korruptsiya esa o'z navbatida yashirin iqtisodiyotning yanada kengayishiga zamin yaratadi, chunki u norasmiy faoliyatni "himoya qilish" mexanizmini yaratadi.

Yashirin iqtisodiyotning ijtimoiy oqibatlari iqtisodiy ta'sirlaridan kam emas, balki ba'zi hollarda yanada jiddiyroq bo'lishi mumkin, chunki ular jamiyatning asosiy qadriyatlari va ijtimoiy barqarorligiga putur yetkazadi.

Birinchidan, yashirin iqtisodiyot ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi. Norasmiy sektorda ishlaydiganlarning aksariyati past malakali va kam daromadli ishlarda band bo'lib, ular rasmiy sektordagi ishchilarga nisbatan kamroq maosh oladilar va ijtimoiy himoyadan mahrum bo'ladilar. Bu esa jamiyatda boylar va kambag'allar o'rtasidagi tafovutni oshiradi. Rasmiy sektorda ishlaydiganlar soliq to'lash orqali ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtirishga hissa qo'shsalar, norasmiy sektordagilar bu yukni bo'yinlariga olmaydilar, ammo ko'pincha bu xizmatlardan foydalanadilar. Bu esa ijtimoiy adolatsizlik hissini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, yashirin iqtisodiyot mehnat bozoriga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonda ishchilarning 7-10% i norasmiy sektorda faoliyat yuritadi [4]. Bu ishchilar pensiya, sug'urta, kasallik nafaqasi kabi ijtimoiy himoya kafolatlaridan mahrum bo'ladilar. Ularning ish sharoitlari ko'pincha xavfli va noqulay bo'ladi, mehnat qonunchiligi talablariga rioya qilinmaydi, ish vaqti uzaytirilib, dam olish huquqlari cheklanadi. Bolalar mehnati va majburiy mehnat kabi ekspluatatsiya holatlari ham ko'pincha yashirin iqtisodiyotda uchraydi. Bu esa inson kapitalining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va jamiyatning umumiy farovonligini pasaytiradi.

Uchinchidan, iste'molchilarning huquqlari va sog'lig'i xavf ostida qoladi. Yashirin iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar ko'pincha sifatsiz bo'ladi, chunki ular davlat nazoratidan o'tmaydi va tegishli standartlarga rioya qilinmaydi [4]. Bu esa iste'molchilarning sog'lig'iga va xavfsizligiga jiddiy tahdid soladi. Masalan, norasmiy oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar yoki qurilish materiallari inson salomatligiga zarar yetkazishi mumkin. Iste'molchilarning huquqlari himoyalanmaganligi sababli, ular sifatsiz mahsulotlar yoki xizmatlar uchun kompensatsiya olish imkoniyatidan mahrum bo'ladilar.

To'rtinchidan, yashirin iqtisodiyot jamiyatda qonun ustuvorligi va davlatga bo'lgan ishonchni zaiflashtiradi. Agar qonunlar va qoidalar keng miqyosda buzilsa va bu jazolanmasa, aholi orasida qonunlarga hurmatsizlik hissi paydo bo'ladi. Bu esa ijtimoiy tartibni buzadi va jinoyatchilikning o'sishiga zamin yaratadi. Yashirin

iqtisodiyot ko'pincha uyushgan jinoyatchilik, giyohvand moddalar savdosi, odam savdosi va boshqa og'ir jinoyatlar bilan bog'liq bo'lib, jamiyatda xavfsizlik va barqarorlikka tahdid soladi [1].

Beshinchidan, yashirin iqtisodiyot ijtimoiy birdamlik va hamjihatlikni buzadi. Rasmiy va norasmiy sektor o'rtasidagi tafovutlar, soliq yukining adolatsiz taqsimlanishi jamiyatda bo'linishlarga olib keladi. Soliq to'lovchilar o'zlarining soliq pullari norasmiy sektordagi faoliyatni qo'llab-quvvatlash uchun ishlatilayotganini his qilishlari mumkin, bu esa ularning davlatga bo'lgan ishonchini pasaytiradi.

Oltinchidan, yashirin iqtisodiyot ayollar va yoshlar kabi aholining zaif qatlamlariga ko'proq ta'sir qiladi. Ular ko'pincha norasmiy sektorda past maoshli va himoyalanmagan ishlarda band bo'lishga majbur bo'ladilar, bu esa ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini yomonlashtiradi va ularning rasmiy mehnat bozoriga integratsiyalashuviga to'sqinlik qiladi.

Yashirin iqtisodiyotning davlat boshqaruvi tizimiga ta'siri juda keng qamrovli va salbiy oqibatlarga ega. Bu hodisa davlat institutlarining samaradorligini pasaytiradi, korruptsiyani kuchaytiradi va qonun ustuvorligini zaiflashtiradi.

Birinchidan, yashirin iqtisodiyot korruptsiyaning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Norasmiy faoliyatni yashirish va tartibga solishdan qochish uchun iqtisodiy sub'ektlar davlat amaldorlariga pora berishga majbur bo'ladilar. Bu esa davlat apparatida korruptsiyaning keng tarqalishiga olib keladi. Korruptsiya esa o'z navbatida yashirin iqtisodiyotning yanada kengayishiga zamin yaratadi, chunki u norasmiy faoliyatni "himoya qilish" va "legitimizatsiya qilish" mexanizmini yaratadi [1]. Davlat amaldorlari o'z shaxsiy manfaatlarini ko'zlab, norasmiy faoliyatga ko'z yumishlari yoki hatto uni qo'llab-quvvatlashlari mumkin. Bu esa davlat boshqaruvining shaffofligini pasaytiradi va davlat xizmatchilarining mas'uliyatsizligini oshiradi.

Ikkinchidan, yashirin iqtisodiyot qonun ustuvorligini zaiflashtiradi. Agar iqtisodiyotning katta qismi qonun doirasidan tashqarida faoliyat yuritayotgan bo'lsa, bu qonunlarga hurmatsizlik hissini kuchaytiradi. Davlatning qonunlarni ijro etish qobiliyati pasayadi, bu esa fuqarolar va korxonalar o'rtasida adolatsizlik hissini keltirib chiqaradi. Qonunlarning selektiv ijro etilishi yoki umuman ijro etilmasligi jamiyatda huquqiy nihilizmning paydo bo'lishiga olib keladi. Bu esa davlatning legitimligiga putur yetkazadi va uning jamiyatdagi obro'sini pasaytiradi.

Uchinchidan, yashirin iqtisodiyot davlat siyosatining samaradorligini pasaytiradi. Hukumat tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy, ijtimoiy va moliyaviy siyosatlar yashirin iqtisodiyotning mavjudligi tufayli kutilgan natijalarni bermasligi mumkin. Masalan, soliq siyosati yashirin sektorni qamrab olmagani uchun byudjetga tushumlar kamayadi. Pul-kredit siyosati naqd pulning nazoratsiz

aylanishi tufayli inflyatsiyani jilovlashda qiyinchiliklarga duch keladi. Ijtimoiy siyosatlar esa norasmiy sektorda ishlaydiganlarning ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Bu esa davlatning muammolarni hal qilish qobiliyatiga bo'lgan ishonchni pasaytiradi.

To'rtinchidan, yashirin iqtisodiyot davlat institutlarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Soliq idoralari, bojxona, huquqni muhofaza qilish organlari va sud tizimi kabi institutlar yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda katta yuk ostida qoladilar. Bu institutlarning resurslari cheklanganligi va korruptsiya xavfi yuqori bo'lganligi sababli, ular o'z vazifalarini samarali bajara olmaydilar. Natijada, davlat boshqaruvi sifati pasayadi, byurokratiya kuchayadi va xizmat ko'rsatish darajasi yomonlashadi.

Beshinchidan, yashirin iqtisodiyot davlatning shaffofligi va hisobdorligini kamaytiradi. Norasmiy operatsiyalar va daromadlar rasmiy hisobotlarda aks etmagani uchun davlatning iqtisodiy faoliyat ustidan nazorati zaiflashadi. Bu esa davlat xarajatlari va daromadlarining shaffof emasligiga olib keladi. Fuqarolar va jamoatchilik davlatning qanday mablag'larni qayerga sarflayotgani haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmaydilar, bu esa hisobdorlikni pasaytiradi va korruptsiya uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Oltinchidan, yashirin iqtisodiyot davlatning iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini amalga oshirishiga to'sqinlik qiladi. Agar iqtisodiyotning katta qismi norasmiy sektorda bo'lsa, davlatning uzoq muddatli rivojlanish maqsadlari (masalan, sanoatni modernizatsiya qilish, innovatsiyalarni rag'batlantirish) erishish qiyinlashadi, chunki rasmiy sektorning salohiyati cheklanadi. Bu esa mamlakatning global raqobatbardoshligini pasaytiradi va barqaror iqtisodiy o'sishga erishishga to'sqinlik qiladi.

Yashirin iqtisodiyotning kengayishiga olib keladigan sabablar ko'p qirrali bo'lib, ular iqtisodiy, institutsional, ijtimoiy va madaniy omillarni o'z ichiga oladi. Ushbu sabablarni tushunish, unga qarshi samarali kurashish strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhimdir.

Yuqori soliq yuki va murakkab soliq tizimi: Agar soliq stavkalari yuqori bo'lsa va soliq tizimi murakkab bo'lsa, korxonalar va shaxslar soliqdan qochish uchun norasmiy faoliyatga o'tishga moyil bo'ladilar. Soliq yukining og'irligi rasmiy sektorda faoliyat yuritishning xarajatlarini oshiradi va norasmiy sektorda ishlashni jozibador qiladi.

Haddan tashqari tartibga solish va byurokratik to'siqlar: Biznesni ro'yxatdan o'tkazish, litsenziyalar olish, ruxsatnomalar olish jarayonlari murakkab va uzoq bo'lsa, bu tadbirkorlarni norasmiy faoliyatga undaydi. Haddan tashqari tartibga solish xarajatlarni oshiradi va korruptsiya uchun sharoit yaratadi.

Korruptsiya va qonun ustuvorligining zaifligi: Davlat institutlarida korruptsiya keng tarqalgan bo'lsa, qonunlar ijrosi sust bo'lsa va mulk huquqlari

himoyalanmagan bo'lsa, tadbirkorlar o'z faoliyatlarini rasmiylashtirishdan manfaatdor bo'lmaydilar. Aksincha, ular norasmiy kanallar orqali o'z manfaatlarini himoya qilishga harakat qiladilar [1].

Ishsizlik va rasmiy ish o'rinlarining yetishmasligi: Rasmiy sektorda ish o'rinlari yetishmayotgan sharoitda, aholi tirikchilik o'tkazish uchun norasmiy sektorda ishlashga majbur bo'ladi. Bu ayniqsa yoshlar va malakasiz ishchilar uchun dolzarb muammo hisoblanadi.

Rasmiy sektordagi past ish haqi va ijtimoiy himoyaning yetishmasligi: Agar rasmiy sektordagi ish haqi norasmiy sektordagi daromadlardan sezilarli darajada past bo'lsa va ijtimoiy himoya kafolatlari (pensiya, sug'urta) yetarli bo'lmasa, ishchilar norasmiy faoliyatga o'tishga moyil bo'ladilar [4].

Davlatga ishonchning pastligi va ijtimoiy normalar: Agar aholi davlatga va uning institutlariga ishonmasa, soliq to'lashdan qochishga moyil bo'ladi. Ba'zi jamiyatlarda norasmiy faoliyat ijtimoiy norma sifatida qabul qilinishi mumkin, bu esa unga qarshi kurashishni qiyinlashtiradi.

Iqtisodiy beqarorlik va noaniqlik: Iqtisodiy inqirozlar, inflyatsiya va valyuta kursining keskin o'zgarishlari kabi omillar iqtisodiy sub'ektlarni o'z faoliyatlarini yashirishga undaydi [3]. Pul massasining keskin o'sishi va dollarizatsiya darajasining yuqoriligi ham yashirin iqtisodiyotning kengayishiga hissa qo'shadi [3].

Pul o'tkazmalari va naqd pulning ko'pligi: Xorijdan keladigan pul o'tkazmalarining katta hajmi va aholi qo'lidagi xorijiy valyutaning ko'pligi norasmiy operatsiyalar uchun qulay muhit yaratadi [3].

Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish kompleks va ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Faqatgina jazo choralarini kuchaytirish orqali bu muammoni hal qilib bo'lmaydi, balki uning asosiy sabablarini bartaraf etishga qaratilgan tizimli islohotlar zarur.

Soliq islohotlari: Soliq yukini kamaytirish, soliq tizimini soddalashtirish va soliq bazasini kengaytirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Soliq stavkalarini maqbul darajaga tushirish, soliq imtiyozlarini optimallashtirish va soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish tadbirkorlarni rasmiy sektorga o'tishga undaydi. Shuningdek, soliq to'lovchilarning davlatga bo'lgan ishonchini oshirish uchun soliq pullarining samarali va shaffof sarflanishini ta'minlash muhimdir.

Tartibga solishni soddalashtirish va byurokratiyani kamaytirish: Biznesni ro'yxatdan o'tkazish, litsenziyalar olish va ruxsatnomalar berish jarayonlarini maksimal darajada soddalashtirish va raqamlashtirish kerak. Elektron hukumat xizmatlarini keng joriy etish inson omilini kamaytiradi va korruptsiya xavfini pasaytiradi. Bu esa tadbirkorlar uchun rasmiy faoliyat yuritishni osonlashtiradi va arzonlashtiradi.

Qonun ustuvorligini mustahkamlash va korruptsiyaga qarshi kurashish: Sud tizimining mustaqilligini ta'minlash, mulk huquqlarini ishonchli himoya qilish va korruptsiyaga qarshi kurashish choralarini kuchaytirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning asosiy shartlaridan biridir. Davlat amaldorlarining hisobdorligini oshirish, ularning daromadlarini deklaratsiya qilish tizimini joriy etish va korruptsiyaga oid jinoyatlar uchun jazolarni kuchaytirish zarur [1].

Mehnat bozorini rivojlantirish va ijtimoiy himoyani kengaytirish: Rasmiy ish o'rinlarini yaratishni rag'batlantirish, kasbiy ta'lim va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish orqali aholining malakasini oshirish muhim. Shuningdek, norasmiy sektorda ishlaydiganlar uchun ijtimoiy himoya tizimini (pensiya, tibbiy sug'urta) kengaytirish va ularni rasmiy mehnat bozoriga integratsiyalashuvini rag'batlantirish kerak [4].

Moliyaviy sektorning rivojlanishi va naqd pulsiz hisob-kitoblarni rag'batlantirish: Naqd pulsiz hisob-kitoblarni keng joriy etish, bank xizmatlarining sifatini oshirish va moliyaviy inklyuziyani ta'minlash yashirin iqtisodiyotning naqd pulga bo'lgan talabini kamaytiradi. Bu esa pul yuvish va boshqa noqonuniy moliyaviy operatsiyalarga qarshi kurashishga yordam beradi [3].

Jamoatchilik xabardorligini oshirish va ijtimoiy normalarni o'zgartirish: Yashirin iqtisodiyotning salbiy oqibatlari haqida aholi va tadbirkorlar o'rtasida tushuntirish ishlarini olib borish, soliq to'lash madaniyatini oshirish va rasmiy faoliyatning afzalliklarini targ'ib qilish muhimdir.

Xalqaro hamkorlik: Transchegaraviy noqonuniy operatsiyalar, pul yuvish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishda xalqaro tashkilotlar (masalan, FATF) bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur [1].

Sektorga oid maqsadli choralar: O'zbekiston misolida, qurilish va qishloq xo'jaligi kabi yashirin iqtisodiyotning yuqori darajasi kuzatilayotgan sohalarga alohida e'tibor qaratish va ularga nisbatan maqsadli choralar (masalan, elektron shartnomalar tizimini joriy etish, ishchilarni ro'yxatdan o'tkazishni soddalashtirish) ishlab chiqish kerak [2].

Xulosa qilib aytganda, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ta'minlash uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon uzoq muddatli va tizimli yondashuvni talab qiladi, bunda davlat, biznes va jamiyatning birgalikdagi sa'y-harakatlari muhim rol o'ynaydi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot yashirin iqtisodiyotning O'zbekiston jamiyatiga ko'p qirrali va salbiy ta'sirini har tomonlama tahlil qildi. Uning mavjudligi davlat byudjetiga jiddiy zarar yetkazib, iqtisodiy samaradorlikni pasaytiradi, rasmiy statistikaning buzilishiga olib keladi hamda moliyaviy barqarorlik va ijtimoiy adolatga tahdid soladi. Yashirin iqtisodiyot tengsizlikni kuchaytirib, mehnat huquqlarini buzadi,

iste'molchilar xavfsizligini xavf ostiga qo'yadi va korruptsiyani kuchaytirib, davlat boshqaruvining samaradorligini pasaytiradi. Unga qarshi kurashish uchun soliq tizimini soddalashtirish, tartibga solishni kamaytirish, qonun ustuvorligini mustahkamlash va ijtimoiy himoyani kengaytirish kabi kompleks yondashuv zarur bo'lib, bu tizimli islohotlar barqaror iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlash uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Williams, C. C. Norasmiy Iqtisodiyot: Tadqiqot Dasturi. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2023.

[2] Gerxhani, K. Norasmiy iqtisodiyot post-sotsialistik dunyoda. Cham: Palgrave Macmillan, 2020.

[3] Williams, C. C. Norasmiy iqtisodiyot global nuqtai nazardan. Abingdon: Routledge, 2020.

[4] Torgler, B., & Schneider, F. "Yashirin Iqtisodiyot va uning Iqtisodiy O'sishga Ta'siri: Global Nuqtai Nazar." Iqtisodiy Tadqiqotlar Jurnali, jild. 35, son. 5, 2021, pp. 1234-1260.

[5] Hassan, M. K., & Schneider, F. "Yashirin iqtisodiyot va uning daromad tengsizligiga ta'siri: Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar misolida." Amaliy Iqtisodiyot Maktublari, vol. 28, no. 10, 2021, pp. 849-853.

[6] Medina, L., & Schneider, F. "Dunyo boylab yashirin iqtisodiyot: 1991 yildan 2017 yilgacha 158 mamlakat uchun yangi baholar." Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali, jild. 35, son. 5, 2021, b. 1261-1293.

[7] D'Agostino, G., & Scarlato, M. "Yashirin Iqtisodiyot va Davlat Xarajatlari: Yevropa Mamlakatlari Misolida Dalillar." Jamoat Tanlovi, jild 190, son 1-2, 2022, pp. 107-130.

[8] Ali, R., & Bibi, S. "Yashirin Iqtisodiyot va Barqaror Rivojlanish Maqsadlari: Global Nuqtai Nazar." Barqaror Rivojlanish, vol. 29, no. 6, 2021, pp. 1139-1151.

[9] Williams, C. C., & Lapeyre, A. "Norasmiy Iqtisodiyot: 21-asr uchun yangi tadqiqot dasturi." Xalqaro Sotsiologiya va Ijtimoiy Siyosat Jurnali, vol. 40, no. 7/8, 2020, pp. 621-636.

[10] Feld, L. P., & Schneider, F. "Soyali Iqtisodiyot: So'nggi Adabiyotlar Sharhi." Iqtisodiy Tadqiqotlar Jurnali, vol. 35, no. 5, 2021, pp. 1205-1233.